

UNIwersytet Jagielloński
Wydział Studiów Międzynarodowych i Politycznych

Martyna Winiarek

**ARCHEOLOGIA JAKO NARZĘDZIE POLITYCZNE:
analiza procesu ewolucyjnego interpretacji archeologicznych Wielkiego Zimbabwe**

Praca semestralna

Metodyka analizy tekstów naukowych

Kraków 2023

ARCHEOLOGIA JAKO NARZĘDZIE POLITYCZNE:

analiza procesu ewolucyjnego interpretacji archeologicznych Wielkiego Zimbabwe

Abstrakt

Archeologia jest nauką upolitycznioną. Konteksty społeczno-polityczne kształtowały archeologię i bez wątpienia wpływają na opinie badaczy. Interpretacje archeologiczne były wykorzystywane politycznie by wspierać reżimy i ich działania. Odwoływanie się do powiązań historycznych może usprawiedliwiać wojny, konflikty oraz spory terytorialne, czy nawet kolonizację kraju jak miało to miejsce w Rodezji (dzisiejszym Zimbabwe). W niniejszej pracy skupię się na analizie archeologii afrykańskiej, gdzie skutki kolonialnych korzeni tej nauki są do dziś widoczne w społeczeństwach afrykańskich. Proces ewolucji interpretacji archeologicznych w Afryce jest ściśle powiązany z historią Afryki. Wielkie Zimbabwe stało się jedną z przypowieści historii archeologii o nadużyciach interpretowanej przeszłości w celach politycznych. Wiele prac archeologicznych zostało poświęconych ruinom Wielkiego Zimbabwe, jednak dopiero niedawno skupiono się na tym jak Wielkie Zimbabwe jako stanowisko archeologiczne mogło zostać wykorzystane politycznie. Interpretacje archeologiczne były wykorzystywane politycznie począwszy od wzmacniania domniemanej białej wyższości rasowej kończąc na budowaniu nacjonalistycznej tożsamości kulturowej Afrykanów. Wielkie Zimbabwe było wykorzystywane jako narzędzie polityczne w zależności od zmieniających się kontekstów społeczno-politycznych i jest znanym przykładem doskonale ilustrującym procesy ewolucyjne interpretacji archeologicznych w Afryce.

Archeologia jako nauka upolityczniona

Historia archeologii do niedawna analizowana była głównie w kategoriach wewnętrznej ewolucji idei naukowych.¹ Przesiąknięta na początku XX wieku niezwykle, nadrealnymi relacjami z prac wykopaliskowych i idealizowana przez większość tego stulecia pomijała polityczne implikacje, które jej nieustannie towarzyszyły. Archeologia nie jest pozbawioną kontekstu, neutralną nauką społeczną.² Postrzeganie tej nauki jako odizolowanej od realiów politycznych jej towarzyszącym jest wąską, niekiedy szkodliwą, narracją. Jakakolwiek analiza archeologiczna pozbawiona kontekstu politycznego wydaje się niepełna. Indywidualne doświadczenia badaczy bez wątpienia wpływały i będą wpływać na zinterpretowaną przez nich przeszłość. Niezależnie czy badamy niedawną czy też głęboką przeszłość, archeologia zawsze

odnosi się do współczesnej polityki.³ Jednak zauważenie tej korelacji pomiędzy praktykami archeologicznymi, a polityczno-społecznymi kontekstami w dyskusji naukowej ukształtowało się dopiero w latach osiemdziesiątych XX wieku.⁴

Archeologia w Afryce

Archeologia w Afryce ma korzenie kolonialne i została wprowadzona jako integralna część projektu kolonialnego. Jej w dużej mierze nieetyczny kontekst powstania jest do dziś powodem cierpienia i uciążliwych doświadczeń tej dyscypliny.⁵ Większość pierwszych badaczy pod nazwą „wykopaliska” niszczyła jedno z najważniejszych archeologicznie miejsc na kontynencie.⁶ Rozwój archeologii na przełomie XIX i XX wieku był ściśle powiązany z politycznymi interesami narodów zachodnich.⁷ Wiązało się to przede wszystkim z początkami ekspansji kolonialnej, kiedy to archeologia służyła potrzebom państw europejskich.⁸ Archeolodzy zaślepieni przez kolonialne ideologie rasistowskie promowali błędne interpretacje skolonizowanych kultur, aby legitymizować mocarstwa imperialne. Istniała tendencja wśród archeologów dostosowująca się do istniejącego powszechnie paradygmatu „zacofanej Afryki”.⁹ Afryka była postrzegana przez Europejczyków jako prymitywna i niedorozwinięta. Społeczności pozaeuropejskie powszechnie były uważane za gorsze, zarówno pod względem biologicznym i społecznym.¹⁰ Archeologowie i antropolodzy w XIX wieku skupiali się głównie na kategoriach ludzi cywilizowanych i niecywilizowanych. Z góry przyjęte kategorie, które kierowały pierwszych archeologów pracujących w Afryce w XIX wieku służyły często oczernianiu rdzennej ludności. Artefakty pochodzące z epoki kamienia często łączone były z wytwórczością grup tubylczych. Uważano, że ówczesne życie Afrykanów nie różni się w żaden sposób od ich przeszłości, co dowodziło braku inicjatywy samodzielnego rozwoju i jednocześnie usprawiedliwiała plany europejskich kolonialistów. Na początku XIX wieku mieszkańcy Afryki byli prezentowani w muzeach dzieląc wystawę wraz ze zwierzętami i skamielinami.¹¹ Afryka z powodu jej powszechnie przyjętego zacofania nie była popularnym kierunkiem do prowadzenia badań archeologicznych.¹² Jednak w okresie kolonialnym znaleźli się tacy, którzy zdobyli się na prowadzenie pierwszych wykopalisk w Afryce Subsaharyjskiej.¹³ Archeologia w Afryce służyła usprawiedliwieniu mitów rasowych, próbowano bowiem udowodnić, że rdzenni mieszkańcy Afryki nie są zdolni do znaczącego rozwoju kulturowego. Archeologia była postrzegana jako narzędzie opresji, które obiektywizuje przeszłość i pozbawia prawa do własnej historii rdzennych mieszkańców.¹⁴ Polityka wpływała nie tylko na rozwój archeologii poprzez ideologię i rzeczywistość kreowaną, ale również poprzez

finansowanie ekspedycji archeologicznych. Sponsorowane prace archeologiczne ukierunkowywały się często tylko na szukaniu jednej odpowiedzi na tylko jedno zadane pytanie, co powodowało wybiórcze analizy archeologiczne. Administracje kolonialne oczywiście nie opierały się wyłącznie na archeologii, aby wspierać swoje reżimy. Archeologia natomiast dodawała wielokierunkowej narracji, aby osiągać zamierzone cele.

Z historycznego punktu widzenia praktyki archeologiczne były w dużej mierze kształtowane przez kategorie zachodnie.¹⁵ Pozorna bezproblemowość poprzedniego zdania często wynika z faktu, że eurocentryczne spojrzenie nie pozwala (nam Europejczykom) dostrzec, że nasze (europejskie) kategorie mogą nie mieć zastosowania w innych miejscach globu. Domniemana wyższość nad innymi nieeuropejskimi społecznościami przenikała wszystkie aspekty naszego życia, nie pomijając również archeologii. Procesy rozwoju archeologii w Afryce były kształtowane przez narracje europejskie, silnie powiązane z polityką ulegały nieustającym zmianom. Szczególnie wyraźne wydają się dwie funkcje interpretacji archeologicznych. Pierwszą z nich jest funkcja usprawiedliwiająca projekt kolonialny, druga zaś wzmacniająca afrykański nacjonalizm.¹⁶ Funkcje te następowały w Afryce kolejno po sobie, funkcja archeologii w polityce jako usprawiedliwiającej kolonializm jest związana z epoką kolonialną, natomiast funkcja dotycząca wzmacniania afrykańskiego nacjonalizmu z epoką postkolonialną. Jak już wcześniej zostało podkreślone tendencje do interpretowania archeologii zmieniają się wraz ze zmieniającymi się kontekstami polityczno-społecznymi. W czasach kolonialnych istniało zapotrzebowanie na legitymizację działań reżimów europejskich. Po odzyskaniu niepodległości przez Afrykanów nastąpiła potrzeba zbudowania nacjonalistycznych nastroi w państwach, gdzie granice wyznaczył Europejczyk. Nic więc dziwnego, że archeologia posłużyła wtedy za narzędzie polityczne.

Wielkie Zimbabwe

Wielkie Zimbabwe to kompleks budowli o kamiennych strukturach znajdujących się w południowo-środkowej części Zimbabwe. Wielkie Zimbabwe było największym obszarem zabudowanym w regionie w okresie przed kolonialnym. Okres świetności przypadał na lata 1200-1550, kiedy to tereny te zamieszkiwało około 10 tys. mieszkańców.¹⁷ Wielkie Zimbabwe jest tylko jednym z wielu podobnych do siebie miejsc w regionie. Podobne struktury można znaleźć w całej Afryce Południowej, a tylko pomiędzy rzekami Limpopo i Zambezi istnieje ponad 300 podobnych miejsc z kamiennymi murami oraz budowlami dhaka.¹⁸

Wielkie Zimbabwe jest dowodem na długotrwałą stabilność polityczną i dobrobyt gospodarczy panujący w regionie,¹⁹ było również centralnym elementem afrykańskiej sieci handlu.²⁰ Wielkie Zimbabwe nie było miejscem tylko przeznaczonym dla władców, ten powszechny błąd wskazuje na tendencję do stosowania zachodniego myślenia w kontekstach afrykańskich.²¹ Europejskie idee również wpłynęły w znaczący sposób na postrzeganie autorstwa samych budowli. Pochodzenie budowniczych Wielkiego Zimbabwe było bowiem tematem obszernych dyskusji, dziś jednak lokalne pochodzenie Wielkiego Zimbabwe jest powszechnie akceptowane. Ewolucja zmian interpretacji archeologicznych na temat autorstwa ruin jest ściśle powiązana ze zmianami politycznymi jakie zachodziły w Afryce w XIX i XX wieku. Analiza ich wymaga jednak przedstawienia najpierw samych początków powadzenia badań wykopaliskowych nad Wielkim Zimbabwe i zrozumienia kontekstu historycznego.

Historia pierwszych badań archeologicznych Wielkiego Zimbabwe

Prace archeologiczne prowadzone w Wielkim Zimbabwe są jednymi z najstarszych w Afryce Subsaharyjskiej²² i drastycznie wpłynęły na kształtowanie się praktyk archeologicznych w całej Afryce Południowej.²³ Ruiny Wielkiego Zimbabwe były znane od dawna tubylczej ludności, jednak po raz pierwszy zostały wspomniane w źródłach pisanych w XVI wieku przez portugalskich kolonialistów²⁴ jako bogate królestwa w głębi kraju. Wielkie Zimbabwe pozostawało nieopisane w szczególności do późnych lat XIX wieku, kiedy to zostały „odkryte” w 1871 roku przez niemieckiego podróżnika Karla Maucha (1837-1875).²⁵ Nie był on jednak archeologiem tylko odkrywcą i poszukiwaczem skarbów.²⁶ To właśnie jemu można przypisywać renomę światową jaką zyskały ruiny po tym jak opisał je jako miasto biblijne Ophir.²⁷ Idee Maucha, który opierał się na wcześniejszych arabskich i portugalskich legendach nie zostały zaakceptowane przez środowisko naukowe. Mauch nie miał jednak żadnych przesłanek, aby twierdzić, że odnalazł miasto biblijne, jednak związek, który stworzył był fundamentalny dla dalszych rozważań nad Wielkim Zimbabwe.²⁸ Sponsorem Karla Maucha był niemiecki nacjonalistyczny kartograf August Heinrich Petermann, który dzięki umiejętnej manipulacji prasy zyskał powszechne uznanie wobec idei Maucha.²⁹ To właśnie ukuty wtedy biblijny związek między ruinami Wielkiego Zimbabwe, a biblijnym miastem Ophir miał być później udowodniony na prośbę Rhodesa.³⁰ Cecil John Rhodes (1853-1902) był brytyjskim imperialistą nazywanym wczesnym architektem apartheidu, który wraz z Brytyjską Kompanią Południowoafrykańską odpowiadał za skrajną przemoc wobec ludności afrykańskiej³¹. Rhodes dostrzegł wartość propagandową Wielkiego Zimbabwe. Dowody na istnienie nielokalnego

starożytnego osadnictwa miały stanowić precedens dla legitymizacji podboju kraju. Cecil Rhodes był inicjatorem wykopalisk i nabywcom wielu artefaktów z Wielkiego Zimbabwe. Biblijne pochodzenie tego miejsca miało być swego rodzaju obietnicą pewnego dobrobytu w celu zachęcenia inwestorów do nowej kolonii. Wielkie Zimbabwe opisywano jako mityczne miasto złota i bogactw, dlatego też przyciągało poszukiwaczy i odkrywców³², którzy wkrótce mieli splądrować Wielkie Zimbabwe.

Pierwsze naukowe badania kamiennych ruin zostały zlecone przez Brytyjską Kompanię Południowoafrykańską w celu dowiedzenia nietubylczego autorstwa ruin.³³ Za namową Cecila Rhodesa³⁴ do Wielkiego Zimbabwe dotarł w 1891 roku Theodore Bent. Wysłany tam antykwareusz miał za zadanie ustalić pochodzenie i datowanie ruin. Bent początkowo skłaniał się ku teorii lokalnego pochodzenia, jednak zmienił zdanie badając figurki przedstawiające ptaki, które przypominały bardziej fenickie pochodzenie niż afrykańskie.³⁵ To właśnie te figurki odnalezione przez Benta stanęły się jednym z najważniejszych symboli narodowych, zarówno w czasach kolonialnych i postkolonialnych.³⁶ Antykwareusz z Bliskiego Wschodu badając ruiny Wielkiego Zimbabwe jednak wybierał do analizy wybiórczo artefakty, które jego zdaniem nie pasowały do lokalnego pochodzenia. Doszedł do wniosku, że kultura budowniczych Wielkiego Zimbabwe była egipsko-arabska z wyraźnymi wpływami fenickimi.³⁷ Idee Maucha o nielokalnym pochodzeniu Wielkiego Zimbabwe były więc nadal kontynuowane. Nie można jednak wykluczyć wpływu sponsora badań na ostateczny wniosek Benta, bowiem Cecil Rhodes był znany z przychylności do pochodzenia nielokalnego ruin. Obraz badawczy, który pomógł wykreować Bent, przetrwał aż do lat 80. XX wieku.³⁸

Pierwszym kustoszem Wielkiego Zimbabwe był dziennikarz Richard N. Hall (1853-1914), który doszczętnie zrujnował stratygrafię, wyrzucając i plądrując stanowisko. Zatrudniony również przez Cecila Rhodesa miał za zadanie dbać o budowlę, jednak usuwając roślinność, kamienie i hałdy,³⁹ drastycznie zmienił stratygrafię całego miejsca. Usunięty szybko ze stanowiska, nadal był dość popularną postacią, której późniejsze prace odegrały dużą rolę w popularyzacji mitu o pochodzeniu nielokalnym Wielkiego Zimbabwe.⁴⁰ Jego prace ustanowiły pewien dyskurs w rozważaniach o pochodzeniu Wielkiego Zimbabwe. Akademicka strona dyskusji często była kojarzona z wpływami obcych liberalnych tendencji, natomiast osadnicy rodezyjscy sami kształtowali swoje wyobrażenia o kulturze Wielkiego Zimbabwe służące im interesom. Początek „sporu o Zimbabwe” zaczął się właśnie od debaty między Richardem Hallem a brytyjskim archeologiem Davidem Randallem-MacIeverem (1873-1945). David jako

pierwszy wyszkolony archeolog, w 1905 roku przybył do Wielkiego Zimbabwe i uznał ruiny za dzieło pochodzenia Bantu z okresu średniowiecza. Pomimo już tak wczesnego udowodnienia lokalnego pochodzenia Wielkiego Zimbabwe, większość osadników kolonialnych do lat 70 XX wieku nadal wierzyła w fenickie pochodzenie ruin. Teoria o nielokalnym pochodzeniu Wielkiego Zimbabwe, chociaż zepchnięta na margines, nigdy nie zniknęła całkowicie.⁴¹

Proces ewolucji interpretacji archeologicznych Wielkiego Zimbabwe

Znamiennym przykładem, który doskonale ilustruje proces ewolucyjny interpretacji archeologicznych w Afryce jest Wielkie Zimbabwe.⁴² W XIX wieku Afryka Subsaharyjska była postrzegana jako zwieńczenie prymitywizmu i niedorozwoju Afrykanów. Obraz kreowany przez Europejczyków jednak nie pasował do znalezisk z Wielkiego Zimbabwe. Stworzyło to nowe możliwości w interpretacji odnośnie do pochodzenia ruin. Europejscy odkrywcy sądzili, że ludność tubylcza nie byłaby w stanie zbudować tak skomplikowanych struktur kamiennych. Stąd też narodziła się hipoteza o nietubylczym pochodzeniu ruin Wielkiego Zimbabwe. Autorstwo przypisywano Fenicjanom, Arabom czy nawet królowej Sabie.⁴³ Teorie egzotycznego pochodzenia ruin Wielkiego Zimbabwe były głównie domeną XIX wieku, zepchnięte na margines nigdy nie zniknęły całkowicie.⁴⁴ Eurocentryczne i kolonialne założenia pierwszych badaczy nad Wielkim Zimbabwe doprowadziły do niszczenia i zniekształcania dowodów archeologicznych co w rezultacie zostało wykorzystane politycznie jako uzasadnienie kolonizacji kraju. Pomimo szkodliwej ingerencji nieprofesjonalnych archeologów, zrujnowane kamienne mury Wielkiego Zimbabwe do dziś są jednymi z najbardziej niezwykłych zabytków w Afryce.⁴⁵ Proces interpretacji pochodzenia Wielkiego Zimbabwe był drastycznie ukształtowany przez zmieniającą się sytuację polityczną. Począwszy od domniemanej białej wyższości rasowej do nacjonalistycznej budowy tożsamości, Wielkie Zimbabwe było wykorzystywane jako narzędzie polityczne. Ważne było dla kolonizatorów to, aby nadać ruinom obce autorstwo, dlatego, że podtrzymywało to wyższość rasową Europejczyków i pozwalało na legitymizację (re)kolonizacji kraju.⁴⁶ Pozwolenie ludności tubylczej na uświadomienie ich wartości i możliwości oraz budowanie dumy kulturowej wśród społeczeństwa było niezwykle niebezpieczne dla kolonizatorów. Podjęte zostały działania w celu kontrolowania wszystkich materiałów muzealnych, pism archeologicznych, które mogły być dostępne dla społeczeństwa afrykańskiego.

Na rozwój archeologii Wielkiego Zimbabwe nie wpłynęła tylko kolonizacja tego kraju, ale również polityka wyzwolenicza i nacjonalizm. Wielkie Zimbabwe stało się symbolem kulturowym i miało nie tylko kluczową rolę dla procesu powstawania współczesnego państwa Zimbabwe, ale również budowania tożsamości kulturowej związanej z okresem przed kolonialnym w całej Afryce Południowej. Archeologia dodawała prestiżu własnemu narodowi oraz mogła posłużyć jako narzędzie do zjednoczenia społeczności nazywając ją narodem. Odwoływanie się do powiązań historycznych może usprawiedliwiać wojny, konflikty oraz spory terytorialne.⁴⁷ Zawód archeologa początkowo był powiązany z projektami nacjonalistycznymi i nadal może być wykorzystywany w nacjonalistycznych celach. Niekoniecznie oznaczając negatywne tego skutki. Wspólna historia, dziedzictwo czy budowanie lojalności wobec narodu te wszystkie czynniki mogą być podpierane archeologią. Politycy na przemienne używali symboli, pochodzących z Wielkiego Zimbabwe w zależności od danych potrzeb politycznych. Wiele artefaktów z Wielkiego Zimbabwe stało się symbolami widniejącymi na monetach, znaczkach czy też na fladze narodowej.⁴⁸ Ruchy nacjonalistyczne nazywały swoje partie w odniesieniu do ruin, Zimbabwe African National Union zapowiadając, że niepodległa Rodezja będzie nosiła nazwę po stanowisku archeologicznym.⁴⁹ Po odzyskaniu niepodległości w 1980 roku Robert Mugabe zmienił nazwę państwa z Rodezji na Zimbabwe. Nazwa czcząca budowniczego brytyjskiego imperium kolonialnego została zmieniona na „domy zbudowane z kamienia”, ponieważ właśnie tak nazywano sławne ruiny w języku shona- „dzimbahwe”.

Podsumowanie

Wielkie Zimbabwe stało się jedną z przypowieści historii archeologii o nadużyciach interpretowanej przeszłości w celach politycznych.⁵⁰ Wiele miejsc historycznych zostało owiane różnymi mitami, jednak niewiele zostało obarczone tak jawnymi kłamstwami jak to stanowisko archeologiczne. Proces ewolucji interpretacji na temat Wielkiego Zimbabwe jest ściśle powiązany z politycznymi zmianami, które mu towarzyszyły. Herbert Ushewokunze (1938-1995), były minister spraw wewnętrznych Zimbabwe twierdził, że: „*archeologia to nic więcej tylko narzędzie*”.⁵¹ Po analizie procesu jaki towarzyszył archeologicznym interpretacjom w Wielkim Zimbabwe, bardziej zasadne jednak wydawałoby się użycie partykuły *aż*.⁵² Polityka drastycznie wpłynęła na to jak archeolodzy interpretowali przeszłość, a przesiąknięci ideologicznymi założeniami uzyskiwali zdeformowany obraz tzw. „prawdy archeologicznej”.

Interpretacje dotyczące kwestii interesujących władzę były w umiejętny sposób wykorzystywane do kreowania własnej sprzyjającej polityki przeszłości. Gdy Cecil Rhodes przyjechał odwiedzić Wielkie Zimbabwe, ludności tubylczej zostanie powiedziane, że przyjeżdża biały wódz odwiedzić swoich przodków.⁵³ Narracja tworzona przez kolonizatorów legitymizowała „powtórna” kolonizację regionu. Archeologia stała się narzędziem do deprawowania ludzi z ich własnej przeszłości. Natomiast, gdy nazwa państwa została zmieniona na cześć stanowiska archeologicznego, archeologia stała się narzędziem do kreowania dumy kulturowej i nacjonalizmu.

Przypisy:

¹ Moro-Abadía, O., 2006. The History of Archaeology as a 'Colonial Discourse'. *Bulletin of the History of Archaeology*, 16(2), pp.4–17. DOI: <http://doi.org/10.5334/bha.16202>

² Diaz-Andreu M., 2007, A World History of Nineteenth- Century Archeology. Nationalism, Colonialism, and the Past, Oxford University Press, Nowy Jork, s. 4

³ John Daniel Giblin, 2014, Toward a politicised interpretation ethic in African archaeology, *Azania: Archaeological Research in Africa*, 49:2, 148-165

⁴ Moro-Abadía, O., 2006. The History of Archaeology as a 'Colonial Discourse'. *Bulletin of the History of Archaeology*, 16(2), pp.4–17. DOI: <http://doi.org/10.5334/bha.16202>

⁵ Fekri A. Hassan, 1999, African Affairs, *African Archaeology: The call of the future*, 98, s.393-406

⁶ Alejandro Haber, Nick Shepherd, 2015, After Ethics. Ancestral Voices and Post-Disciplinary Worlds in Archeology, *Ethical Archaeologies: The Politics of Social Justice 3*, World Archeological Congress, New York s. 27-30

⁷ Moro-Abadía, O., 2006. The History of Archaeology as a 'Colonial Discourse'. *Bulletin of the History of Archaeology*, 16(2), pp.4–17. DOI: <http://doi.org/10.5334/bha.16202>

⁸ Yannis Hamilakis, Philip Duke, 2007, *Archaeology and Capitalism, From Ethics and Politics*, Left Coast Press, s. 60

⁹ Koff, Clea, 1997, On Two Eras of African Archaeology: Colonial and National, *Nebraska Anthropologist*, 107

¹⁰ Diaz-Andreu M., A World History of Nineteenth- Century Archeology. Nationalism, Colonialism, and the Past., Oxford University Press, Nowy Jork 2007, s. 311-313

¹¹ Ibid., s. 303-305

¹² Ibid., s. 303-305

¹³ Ibid., s. 303-305

¹⁴ Yannis Hamilakis, Philip Duke, 2007, *Archaeology and Capitalism, From Ethics and Politics*, Left Coast Press, s. 60

¹⁵ Bruchac, M. 2014, Decolonization in Archaeological Theory. In Smith, C. (Ed.), *Encyclopedia of Global Archaeology*, 2069-2077. New York: Springer.

¹⁶ Koff, Clea, 1997, On Two Eras of African Archaeology: Colonial and National, *Nebraska Anthropologist*, 107

¹⁷ Unearthing the truth, A Zimbabwean archaeologist reimagines the story of a momentous African civilization, 2021, *The Economist*, <https://www.economist.com/interactive/christmas-specials/2021/12/18/great-zimbabwe-archaeology>, dostęp: 16.02.2023

¹⁸ Webber Ndoro, 2005, The Preservation of Great Zimbabwe. Your monument our shrine, *ICCROM Conservation Studies*, s. 16-37

¹⁹ P. S. Garlake, 1982, Prehistory and Ideology in Zimbabwe, *Journal of the International African Institute*, Vol. 52, No. 3, Past and Present in Zimbabwe, pp. 1-19

²⁰ Unearthing the truth, A Zimbabwean archaeologist reimagines the story of a momentous African civilization, 2021, *The Economist*, <https://www.economist.com/interactive/christmas-specials/2021/12/18/great-zimbabwe-archaeology>, dostęp: 16.02.2023

²¹ Ibid.

²² From Archaeology to Archaeologies: The 'Other' Past Paul Hubbard, Robert S. Burrett

²³ Simandiraki-Grimshaw A., Stefanou E., From Archaeology to Archaeologies: The 'Other' Past, BAR International Series 2409, 2012, s. 45-53.

²⁴ Koff, Clea, 1997, On Two Eras of African Archaeology: Colonial and National, Nebraska Anthropologist, 107.

²⁵ Anna Simandiraki-Grimshaw, Eleni Stefanou, 2012, From Archaeology to Archaeologies: The 'Other' Past, BAR International Series 2409

²⁶ Adam Andersson, 2020, Make Zimbabwe Great Again, A study of the political usage of Great Zimbabwe 1980–2020, Gottrborgs Universitet

²⁷ Ibid.

²⁸ Ibid.

²⁹ Anna Simandiraki-Grimshaw, Eleni Stefanou, 2012, From Archaeology to Archaeologies: The 'Other' Past, BAR International Series 2409

³⁰ Adam Andersson, 2020, Make Zimbabwe Great Again, A study of the political usage of Great Zimbabwe 1980–2020, Gottrborgs Universitet

³¹ Haber A., Shepherd N., 2016 After Ethics. Ancestral Voices and Post-Disciplinary Worlds in Archeology., Ethical Archaeologies: The Politics of Social Justice, s. 27-35

³² Adam Andersson, 2020, Make Zimbabwe Great Again, A study of the political usage of Great Zimbabwe 1980–2020, Gottrborgs Universitet

³³ Koff, Clea, 1997, On Two Eras of African Archaeology: Colonial and National, Nebraska Anthropologist, 107

³⁴ Adam Andersson, 2020, Make Zimbabwe Great Again, A study of the political usage of Great Zimbabwe 1980–2020, Gottrborgs Universitet

³⁵ Anna Simandiraki-Grimshaw, Eleni Stefanou, 2012, From Archaeology to Archaeologies: The 'Other' Past, BAR International Series 2409

³⁶ Webber Ndoro, 2005, The Preservation of Great Zimbabwe. Your monument our shrine, ICCROM Conservation Studies, s. 16-37

³⁷ Anna Simandiraki-Grimshaw, Eleni Stefanou, 2012, From Archaeology to Archaeologies: The 'Other' Past, BAR International Series 2409

³⁸ Adam Andersson, 2020, Make Zimbabwe Great Again, A study of the political usage of Great Zimbabwe 1980–2020, Gottrborgs Universitet

³⁹ Anna Simandiraki-Grimshaw, Eleni Stefanou, 2012, From Archaeology to Archaeologies: The 'Other' Past, BAR International Series 2409

⁴⁰ Ibid.

⁴¹ Ibid.

⁴² Koff, Clea, 1997, On Two Eras of African Archaeology: Colonial and National, Nebraska Anthropologist, 107.

⁴³ Yananiso Chinovava Maposa, Archeological Heritage at the crossroads: navigating colonial legacies, geopolitics and climate change in the management of Great Zimbabwe World Heritage Site., Central European University Budapest, 2020

⁴⁴ Anna Simandiraki-Grimshaw, Eleni Stefanou, 2012, From Archaeology to Archaeologies: The 'Other' Past, BAR International Series 2409

⁴⁵ P. S. Garlake, 1982, Prehistory and Ideology in Zimbabwe, Journal of the International African Institute, Vol. 52, No. 3, Past and Present in Zimbabwe, pp. 1-19

⁴⁶ Koff, Clea, "On Two Eras of African Archaeology: Colonial and National" (1997). Nebraska Anthropologist. 107.

⁴⁷ Adam Andersson, 2020, Make Zimbabwe Great Again, A study of the political usage of Great Zimbabwe 1980–2020, Gottrborgs Universitet

⁴⁸ Webber Ndoro, 2005, The Preservation of Great Zimbabwe. Your monument our shrine, ICCROM Conservation Studies, s. 16-37

⁴⁹ Ibid., s. 16-37

⁵⁰ From Archaeology to Archaeologies: The 'Other' Past Paul Hubbard, Robert S. Burrett

⁵¹ Webber Ndoro, 2005, The Preservation of Great Zimbabwe. Your monument our shrine, ICCROM Conservation Studies, s. 16-37

⁵² Ibid., s. 16-37

⁵³ Ibid., s. 16-37